

Присяжнюк Юрій,

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України,
директор Науково-освітнього центру
Українського козацтва,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького
yu-prysyazhnyuk@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-8324-4681

Щербаков Максим,

аспірант кафедри історії України,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
shcherbakov.maksym2324@vni.cdu.edu.ua
ORCID ID: 0009-0004-6276-1697

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЗРОСІЙЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ШКІЛЬНОЇ МОЛОДІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-Х – 1960-ті рр.)

Доцільність аналізу запропонованої проблеми зумовлена кількома обставинами, зокрема складним становищем, у якому перебуває сучасна Україна. Назагал ідеться про історичний досвід готовності ефективно вирішувати завдання національної безпеки в умовах інтенсифікації інформаційної (гібридної) війни, також відбиття збройної агресії.

Під терміном «зросійщення» автори розуміють сукупність поглядів та дій, спрямованих на штучну асиміляцію підкорених народів (насамперед українського), примусове впровадження російської мови, культури, звичаїв, у такий спосіб – зміцнення російського (імперського) панування. Особливе місце в довготривалій політиці зросійщення належить її радянському (російсько-комуністичному) різновиду, який автори виокремили як спеціальне поле дослідження.

У статті показано, що політика зросійщення в УРСР у перші повоєнні десятиліття була своєрідним продовженням колишніх імперських традицій поневолення. І це незважаючи на те, що офіційно більшовики, їхні вожді категорично відкидали свій зв'язок із монархією Романових, самодержавством як таким.

Наголошено, що в політиці зросійщення учнівської та студентської молоді в періоди правління «пізнього» Й. Сталіна та М. Хрущова важлива роль відводилася мовному питанню. На основі аналізу статистичних даних та інших джерел автори доводять, що лібералізація суспільно-політичного життя, яка мала місце вже в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр., майже зовсім не пом'якшила «мовне» зросійщення. Ба більше, в означений період ця політика навіть посилилася.

Загалом у ставленні до української молоді як репрезентанта самобутнього народу комуністичний режим поводився цинічно. Він обмежував публічне використання рідної мови, також вивчення автентичної історії, зрештою – опанування цілого світу знань, рефлексій, відчуттів тощо. При цьому не гребував маніпулювати думками та бажаннями самих людей.

Ключові слова: зросійщення, історична тяглість, комуністичний режим, освіта, Україна (УРСР), українізація, українська молодь.

У радянській історіографії проблеми зросійщення повоєнних поколінь українців не досліджувалися. Тільки принагідно їх було прийнято згадувати в контексті «гіркої спадщини» царського режиму. Такий підхід був зумовлений тією обставиною, що за незначним виключенням

самі історики лишалися вірними комуністичному режиму, ідеологи якого продукували маніпулятивні думки про «братів-слов'ян», «православних братів», принагідно змушували служителів Кліо трактувати російські еліти всіх часів як «великих захисників і друзів», але аж ніяк не завойовників, гнобителів, ворогів (Терлецька Г., 1981, с. 95). У науковій та дидактичній літературі не можна було зустріти щось на зразок «російсько-поміщицьке панування»; натомість його антиподів не бракувало – «монголо-татарське іго», «польсько-шляхетське гноблення», «загарбання Швецією», «поглинання султанською Туреччиною» тощо (Терлецька Г., 1981, с. 96; Шпак В., 2000, с. 77).

У поглядах на Московське царство, Російську імперію, СРСР – цих далеко нетотожних історичних геополітичних утворень, прийнято було шукати лише щось спільне й зазвичай воно отримувало позитивне (хоча й не завжди наукове) пояснення: росіяни (народ, культура, країна) – це «добро» («передова російська інтелігенція», «братні народи»), а їхній політичний (самодержавний) режим – «зло», причому універсальне, у ставленні до якого не було передбачено жодних ідеологічних компромісів. Саму імперію Романових більшовицькі ідеологи називали «в'язницею народів». При цьому виправдовували новітню експансію, яку ретельно маскували під ту ж таки ідею «братання», і це попри очевидні культурні відмінності етнічних спільнот¹. Так формували чи не найбільший сучасний міф про українсько-російські взаємини.

Сучасна історіографія проблеми представлена низкою наукових розвідок, зокрема доробком черкаського вченого В. Шпака (Шпак В., 2000; Шпак В., 2003). Його присвячено ключовим аспектам досліджуваного явища, передусім характеристиці категорій «комунізм», «російський комунізм», «європейська культура» та ін. Загалом же пострадянська історіографія проблеми позначена відомою з комуністичної доби заангажованістю; вона якщо не виправдовувала, то, принаймні, замовчувала шкідливість багатовікового зросійщення України. Навіть у монографії В. Лисак «Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності (1950–1960-ті рр.)», що побачила світ у 2013 р., реалії життя представлені як «зневажливе ставленням молоді до релігійних почуттів і духовних потреб старшого покоління, знеціненням культурних норм і цінностей» (Лисак В., 2013, с. 291–292). Вести ж мову про більшовицький (атеїстичний) вплив, вибудоване на його засадах модерне зросійщення українських юнаків і дівчат авторка не вважала за потрібне.

Серед новітніх публікацій – праці К. Богатирчук. У них з'ясовано ідеологічну складову повсякденного життя учнівської молоді УРСР доби «застою», чи не вперше комплексно проаналізовано історіографію проблеми (Богатирчук К., 2015, с. 255; Богатирчук К., 2016, с. 81–82; Богатирчук К., 2015, с. 3).

Отож, у перші повоєнні десятиліття політика зросійщення в УРСР проводилася відповідно до імперських традицій (хоча офіційно вони всіляко заперечувалися), цілеспрямованого планування (програми «будівництва комунізму», частиною якої було «вирішення національного питання») (Терлецька Г., 1981, с. 303, 497). Головним замовником та, так би мовити, «менеджером» виступала панівна КППС, її республіканська структура – КПУ. Комуністична номенклатура всіх рівнів прагнула знівелювати національні відмінності людей, маргіналізувати (тобто лишити поза увагою, витіснити) «етнічні відмінності спільнот та самобутні культури», зокрема й мовні, релігійні, регіональні особливості народів, при цьому діяла послідовно й наполегливо (Гнатюк О., 2005, с. 95).

Кремлівські лідери, їхні ідеологи та виконавці на місцях переймалися місіонерською мрією поширення «русского міра» на весь світ або, принаймні, якусь його частину. Щодо радянського суспільства, то вкрай потрібно було знайти спосіб сформулювати одне для всіх відчуття спільної тотожності й мети. Партійні працівники (пост)сталінської доби запропонували ряд

¹ Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринтное воспроизведение издания YMCA-PRESS, 1955 г. Москва: Наука, 1990. С. 18.

понять, у яких спробували, і попервах досить успішно, змістити наголос із національних особливостей етносів на т. зв. «спільні радянські риси». Загалом зросійщення другої половини 1940-х – 1960-х рр. постає як традиційна московська політика, спрямована на включення в орбіту імперських (великодержавних) інтересів підкорених народів, першочергове місце серед яких належало українцям. Саме вони були тим «донором» імперських амбіцій, інтерес до якого в радянську добу не лише не зменшився, а й посилювався. Як історичний, етнічний, культурний «матеріал», українство мало служити ідеї зміцнення «дружби народів», відігравати ключову роль у формуванні неоімперської великодержавної ідентичності, інкорпорації нових територій.

На чому важливо наголосити: сталінська диктатура лишила українцям тяжку спадщину щодо їхнього національного становища. Вона простежувалася в усіх сферах життя, насамперед у використанні рідної мови. Станом на середину 1950-х рр., тобто в умовах початку десталінізації, з'являлися ідеї-пропозиції, щоб у всій вищій і середній школі УРСР навчальний та виховний процеси здійснювати українською. Ця ж норма мала поширюватися на малечу дитячих виховних закладів. Щодо молодого покоління, то про україномовний режим виховання кулуарно заговорили й стосовно популярного тоді кіно. Втім, досягнути бодай часткового результату було вкрай важко, адже кремлівське керівництво не йшло на компроміси. І надалі документація (офіційне діловодство) партійного, державного й громадського життя, також усієї господарської сфери, не кажучи вже про вищі, середньотехнічні та професійно-технічні заклади освіти, велося російською мовою.

У Києві та інших великих містах УРСР заняття в школах проводилися здебільшого російською. Україномовні заклади були нечисленими, сукупно в них навчалося до 20% дітей (Пироженко Л., 2008, с. 75). Приблизно такий же стан спостерігався в культурно-освітній роботі. Одним зі «стійких» середовищ системного зросійщення українців залишалася армія.

Адепти (пост)сталінського режиму розуміли, що в перманентній боротьбі за комуністичні ідеали (презентовані владою як «науково-обґрунтовані»), що «тягнули за собою» інші, не менш важливі питання політичної стабільності, проросійської ідентичності та ін., пасти задніх було для них критично небезпечно. Саме тому особливу увагу вони звертали на освіту, яку нав'язливо представляли широко вживаним у ті роки терміном «народна». Водночас, номенклатура не приховувала симпатії до всього російського – мови, культури тощо. Добре відомий факт: після війни, підбиваючи, так би мовити, її результати, на урочистому заході, що відбувся 24 травня 1945 р., і був присвячений пошануванню командувачів фронтами, Й. Сталін сказав: «Я, як представник нашого Радянського уряду, хотів би підняти тост за здоров'я нашого радянського народу й насамперед російського народу»². Такий чіткий і однозначний меседж від диктатора посприяв закріпленню у свідомості партійної номенклатури, а опосередковано й пересічних людей думки про нібито історичне лідерство росіян в «сім'ї народів-братів», яку дедалі частіше тепер називали ідеологічним кліше «радянський народ» (Терлецька Г., 1981, с. 391).

В останні роки перебування Й. Сталіна при владі, а також у період хрущовської «відлиги» ситуація з мовою навчання в УРСР була справді кепською. Вона складалася не на користь української мови, що вказувало на посилення політики зросійщення, зокрема й в умовах постсталінської лібералізації суспільства. Про це, зокрема, свідчили дані статистики табл. 1.

Як видно з опрацьованих даних, протягом 10 років частка учнів в україномовних школах УРСР зменшилася на 16,8%, натомість у російськомовних вона збільшилася на 13,2%. При цьому в 1959 р. українці становили 76,8% всього населення республіки (тобто понад 4/5), тоді як росіяни – лише 16,9%.

Зросійщення зазнавали передусім учні та студенти великих міст. Це спричиняло ситуацію, добре відому з дореволюційних (до 1917 р.) часів, коли «міське населення говорило здебільшого російською, а сільське – українською» (Шандра В., 2016., с. 206). Не важко збагнути

² За Русский народ! (Й. Сталин). URL: surl.li/depelz (18. 12. 2025).

Таблиця 1

Кількість учнів у школах із російською та українською мовами навчання (1951–1962)

№ з/п	Роки	Україномовні школи (тис.)	%	Російськомовні школи (тис.)	%	Решту %
1	1951–1952	5551	81,3	1207	17,7	1,0
2	1955–1956	3846	72,8	1392	26,3	0,8
3	1961–1962	4170	64,5	2000	30,9	4,6

результати такого «розведення», адже щоб вирішити будь-яку проблему в місті, сільська молодь, зокрема абітурієнти, мали переходити на російське мовлення. Особливих труднощів у спілкуванні (передачі інформації тощо) на цьому ґрунті ніколи не виникало, бо збагнути сутність «мови Пушкіна й Толстого» міг навіть найвідсталіший у розумовому відношенні юний мешканець села. Однак справа цим не обмежувалася. Україномовний юнак чи дівчина, не маючи достатньо навичок спілкуватися розмовною російською мовою, природно допускалися невимушених слів-русизмів, а тому виглядали такими собі простаками. Часто-густо навіть тоді, коли своїми здібностями перевершували однокурсників по навчанню.

Самі спроби швидко перейти на «правильну» російську мову (через її штучно підвищений статус) повсюдно супроводжувалися тим, що на вулицях, у громадському транспорті, студентських гуртожитках лунав суржик: «часи» замість «годинник», «дом» – «будинок», «гроб» – «домовина», «бать» – «батько», «захавался» – «сховався» тощо. На русизми, так би мовити, «більш компромісного характеру» уваги взагалі ніхто не звертав: «сахар» («цукор»), «поїзд» («потяг»), «сигарета» («сигарета», «цигарка»), «слідуючий» («наступний»), «слід» («варто») тощо. В умовах відсутності української національної держави, коли авторські мовні конструкції (розмовно-побутове мовлення) могли б отримувати радикально інакше звучання/значення, у тих історичних умовах ця обставина ще більше стимулювала владу «чинити справедливість»³. У прагненні «виправити ситуацію» й досягти «суспільної досконалості», вона ще наполегливіше інтенсифікувала процес російщення української молоді (Пироженко Л., 2008, с. 74).

Очевидно, що посилення контролю над ситуацією в Україні союзні та республіканські можновладці вбачали в площині моніторингу ситуації у великих містах, оскільки саме в мегаполісах творилася «велика політика». Мешканцям решти населених пунктів вони відводили роль «наздоганяючих» (у цьому простежувався відомий у росіян імперсько-центричний поділ населення країни на столичне й провінційне). Не секрет, що процеси урбанізації, які були активними в той період, автоматично сприяли таким політичним намірам. Станом на кінець 1950-х рр. ситуація з мовним режимом навчання і великих містах УРСР мала такий вигляд (табл. 2).

При цьому майже цілковито було зросійщено контингент шкіл-інтернатів, професійно-технічних шкіл (училищ), середньо-спеціальних навчальних закладів – технікумів, спеціальних училищ, за винятком культурно-освітніх та педагогічних (Романюк І., 2005, с. 120–121).

Аналогічною була ситуація, принаймні щодо загальної тенденції трансформації мовного середовища, у закладах вищої освіти. В університетах Дніпра (Дніпропетровська), Одеси, Харкова й Донецька викладання велося російською мовою (за винятком кафедр української мови й літератури). У решті університетах (Київському, Львівському, Ужгородському й Чернівецькому) української мови дотримувалася деяка частина викладачів, здебільшого на факультетах суспільних (гуманітарних) спеціальностей. Усі інші ЗВО УРСР – політехнічні, промислові, медичні, торговельні, сільськогосподарські та економічні – були цілком зросійщені (за винятком деяких у західних областях республіки). Крім того, чисельність їхніх випускників, кандидатів і докторів наук, як і загальна кількість науковців в УРСР, постійно зменшувалася. За національністю в усіх ЗВО СРСР на початку 1970-х рр. було 618 тис. українців

³ Бриних М. Шахмати для дибілів. Роман. Харків: Вид-во Старого Лева, 2025. С. 4.

**Кількість учнів у мовних школах деяких міст
(згідно зі статистикою Міністерства освіти УРСР) (1958–1959)**

Міста	Учні українських шкіл (тис.)	% українців, порівняно з усім населенням	Учні російських шкіл (тис.)	%
Київ	22,5	26,8 (66)	61,2	73,1
Харків	2,9	4,1 (49)	68,8	95,1
Одеса	4,7	8,1 (40)	53,0	91,9
Дніпро (Дніпропетровськ 1926–2016)	11,1	17,4 (58)	52,3	82,6
Донецьк	0,9	1,2 (38)	76,3	98,8
Луганськ (Ворошиловград 1935–1958, 1970–1990)	1,5	6,5 (44)	21,7	93,5
Івано-Франківськ	2,7	39,4 (66)	4,1	60,6

і 2 774 тис. росіян. Тобто на 10 тис. російського населення припадало 214 студентів, тоді як на таку ж кількість українського населення – лише 151 студент (Андриєвський Б., 1974, с. 7).

Серед низки заходів на зросійщення української молоді варто виокремити постанову Пленуму ЦК КПРС від 12 листопада 1958 р. «Про зміцнення зв'язку шкіл із життям і про дальший розвиток народної освіти»⁴. Спираючись на цю постанову, Верховна Рада УРСР ухвалила закон від 17 квітня 1959 р., спрямований на посилене російщення українців, насамперед учнівської та студентської юні (Півторак Г., 2001, с. 146). Суть у тому, що відтоді запроваджувалося необов'язкове (формально – «за бажанням батьків») вивчення української мови в російськомовних школах України. Так було відпрацьовано механізм витіснення української мови з навчальних закладів. Тепер її вивчення (опанування) було мало пов'язано з життям, виробництвом, наукою тощо. У повсякденному спілкуванні людина могла цілком обходитися без української мови, у такий спосіб «економити» час, сили й ресурси. Цинізм влади полягав у тому, що позбавляючи українців рідної мови, відтак цілого світу знань, рефлексій, відчуттів, вона спиралася на «народну думку», «бажання людей», їхній нібито свідомий вибір, як, свого часу (1863) це робив царський міністр П. Валуєв.

Про лицемірний і підступний характер згаданого закону професор А. Алексюк сказав так: «Російську – обов'язково, а крім неї ще й іншу мову – зауважте, уже не рідну, а «іншу», – до того ж лише за умови, якщо її обрали батьки й «самі учні» (Романюк І., 2005, с. 207). Тож, московський комуністичний режим цілеспрямовано формував в українській молоді зневагу до материнської мови, етнонаціональної культури та традицій.

Сумновідомий російський (імперський) нігілізм виявлявся в тому, що в процесі зросійщення були втягнуті всі, зокрема й провідні освітяни. Доречно звернути увагу на погляди видатного педагога В. Сухомлинського (1918–1970). Знаний завдяки своїм ідеям гуманізму, людяності та доброчинності, він також платив своєї рідну данину комуністичному експерименту. «Ревний будівничий соціалістичної школи» В. Сухомлинський був членом КПРС, який не став чинити спротив російщенню української молоді. Щоправда, фокусуючись на відносинах з учнями й батьками, часто небезуспішно виходив за межі жорстких компартійних догм (В'ятрович В., 2014, с. 387).

Отже, зросійщення української учнівської та студентської молоді на завершальному етапі правління Й. Сталіна та, пізніше, у період, коли комуністичний режим в СРСР очолював М. Хрущов, стало продовженням тієї неоімперської політики, яку щодо українського народу

⁴ Закон об укріпленні зв'язку школи з життям і о дальнішому розвитку системи народного образования в СССР. URL: surl.li/slgpjs (дата звернення: 01. 02. 2026).

проводила імперія Романових. Визнати це радянські диктатори не могли, оскільки твердили про якісно інший підхід до вирішення національного питання. Фактично ж вони виявилися гідними спадкоємцями своїх коронованих попередників, а десть і перевершили їх, бо системне, але неофіційне «помосковщення» давало змогу приховувати від громадськості справжні наміри, бодай тимчасово досягати великодержавних політичних цілей. Це була своєрідна гібридна війна проти народів і першою жертвою її були (мали ставати) українці, їхня історія й культура. Особливістю було те, що жорстокість сталінського режиму «відволікала» людський загал від цього питання, тому про сам факт зросійщення юних українців обережно заговорили вже за правління М. Хрущова та його наступників.

Список літератури

- Андрієвський Б., 1974. *Проблеми формування состава педагогических кадров общеобразовательных школ (на материалах Украинской ССР)*: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ.
- Богатирчук К., 2015. Шкільна повсякденність в Україні 60–80-х років ХХ ст.: історіографічний огляд. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки*. Вип. 13. 252–257.
- Богатирчук К. О., 2016. Ідеологічна складова повсякденного життя учнівської молоді Української РСР в добу «застою». *Гілея*. Вип. 105. 79–84.
- Богатирчук К. О., 2017. *Освіта в УРСР друга половина 1960-х – середина 1980-х рр.* автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ.
- В'ятрович В., 2014. Україна. Історія з грифом «Секретно». Харків. 512 с.
- Гнатюк О., 2014. *Процання з імперією: Українські дискусії про ідентичність*. Київ.
- Лисак В. Ф., 2013. *Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності (1950–1960-ті рр.)*. Донецьк.
- Пироженко Л., 2009. Проблеми реформування змісту загальної середньої освіти у кінці 50-х – середині 60-х рр. ХХ ст. *Рідна школа*. № 9. 73–76.
- Півторак Г., 2001. *Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски»*. Київ.
- Романюк І, 2005. *Українське село у 50-ті – першій половині 60-х років ХХ ст.* Вінниця.
- Терлецька Г., 1981. Лазаренко Л. (ред.). *Історія Української РСР. Короткий нарис*. Київ.
- Шандра В., 2016. та ін. *У кігтях двоглавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скінетрами Романових і Габсбургів*. Харків.
- Шпак В. Т., 2000. *Кінець великої утопії*. Київ
- Шпак В. Т., 2003. *Україна: від «російського комунізму» – до європейської інтеграції*. Черкаси.

**Yuriy Prysiazhniuk
Maksym Shcherbakov**

STATE POLICY OF RUSSIANIZATION OF UKRAINIAN SCHOOL YOUTH (SECOND HALF OF THE 1940S – 1960S)

The relevance of analysing the proposed problem is driven by several factors, notably the difficult situation in which contemporary Ukraine finds itself. In general, this concerns the historical experience of readiness to effectively address national security tasks amid the intensification of an information (hybrid) warfare, as well as repelling armed aggression.

The authors understand the term «Russianization» as a set of views and actions aimed at the artificial assimilation of subjugated peoples (primarily Ukrainians), the forced introduction of the Russian language, culture, and customs, thereby strengthening Russian (imperial) domination. A special place in the long-term policy of Russianization belongs to its Soviet (Russian-communist) variation, which the authors have singled out as a specific field of research.

The article demonstrates that the policy of Russianization in the Ukrainian SSR during the first post-war decades was a kind of continuation of former imperial traditions of subjugation. This occurred despite the fact that officially the Bolsheviks and their leaders categorically rejected their connection to the Romanov monarchy and autocracy as such.

It is emphasised that the language issue played an important role in the policy of Russianization of school and university youth during the «late» rule of J. Stalin and N. Khrushchev. Based on the analysis of statistical data and other sources, the authors prove that the liberalisation of socio-political life, which occurred in the second half of the 1950s and the first half of the 1960s, hardly mitigated «linguistic» Russianization at all. Moreover, during this period, this policy even intensified.

Overall, the communist regime acted cynically in its attitude toward Ukrainian youth as representatives of a distinct nation. It restricted the public use of their native language, the study of authentic history, and ultimately, the acquisition of an entire world of knowledge, reflections, feelings, and more. At the same time, it did not hesitate to manipulate the thoughts and desires of the people themselves.

Key words: *communist regime, historical continuity, language, Russianization, Ukraine (Ukrainian SSR), Ukrainian youth, Ukrainization.*

References

Andrievskiy B., 1974. *Problemy formirovaniya sostava pedagogicheskikh kadrov obshcheobrazovatelnykh shkol (na materialakh Ukrainской SSR)* [Problems of Forming the Composition of Pedagogical Staff in General Education Schools (Based on Materials from the Ukrainian SSR)]. Extended abstract of Candidate's thesis. Kiev (In Russian).

Bohatyrchuk K., 2015. *Shkilna povsiakdennist v Ukraini 60–80-h rokiv 20 st.: istoriografichnyi ohliad* [School Everyday Life in Ukraine in the 60s–80s of the 20th Century: Historiographical Review]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriya 6: Istorychni nauky*. Vyp. 13. 252–257. (In Ukrainian).

Bohatyrchuk K. O., 2016. *Ideolohichna skladova povsiakdennoho zhyttia uchnivskoyi molodi Ukrainskoyi RSR v dobu «zastoyu»* [Ideological Component of the Everyday Life of Student Youth of the Ukrainian SSR in the Era of «Stagnation»]. *Hileya*. 105. 79–84 (In Ukrainian).

Bohatyrchuk K. O., [n.d.]. *Osvita v URSR druha polovyna 1960-h – seredyna 1980 h rr.* [Education in the Ukrainian SSR in the Second Half of the 1960s – Mid-1980s]. Extended abstract of Candidate's thesis. Kyiv (In Ukrainian).

Viatrovych V., 2014. *Ukraina. Istoriya z hryfom «Sekretno»* [Ukraine. History under the «Secret» Label]. Kharkiv. (In Ukrainian).

Hnatiuk O., 2005. *Proshchannia z imperiyeyu: Ukrainski dyskusiyi pro identychnist* [Farewell to the Empire: Ukrainian Discussions on Identity]. Kyiv. (In Ukrainian).

Lysak V. F., 2013. *Povsiakdennist ukrainskyh selian v umovah radianskoyi diysnosti (1950–1960-ti rr.)* [Everyday Life of Ukrainian Peasants in the Conditions of Soviet Reality (1950s–1960s)]. Donetsk. (In Ukrainian).

Pyrozhenko L., 2008. *Problemy reformuvannia zmistu zahalnoyi serednoyi osvity u kintsi 50-h – seredyni 60-h rr. 20 st.* [Problems of Reforming the Content of General Secondary Education in the Late 50s – Mid-60s of the 20th Century]. *Ridna shkola*. 9. 73–76 (In Ukrainian).

Pivtorak H., 2001. *Pohodzhennia ukraintsev, rosiian, bilorusiv ta yihnoh mov. Mify i pravda pro troh brativ slov'ianskyh zi «spilnoyi kolysky»* [The Origin of Ukrainians, Russians, Belarusians and Their Languages. Myths and Truth About the Three Slavic Brothers from the «Common Cradle»]. Kyiv. (In Ukrainian).

Romaniuk I., 2005. *Ukrainske selo u 50-ti – pershiy polovyni 60-h rokiv 20 st.* [The Ukrainian Village in the 50s – First Half of the 60s of the 20th Century]. Vinnytsia. (In Ukrainian).

Terletska H. (ed.), 1981 Lazarenko L. *Istoriya Ukrainskoyi RSR. Korotkyi narys* [History of the Ukrainian SSR. A Brief Outline]. Kyiv. (In Ukrainian).

Shandra V., 2016. etc. *U kihtiakh dvohlavykh orliv. Tvorennia modernoi natsii. Ukraina pid skipetramy Romanovykh i Habsburhiv* [In the Claws of the Double-Headed Eagles: The Making of a Modern Nation. Ukraine Under the Scepters of the Romanovs and the Habsburgs]. Kharkiv. (In Ukrainian).

Shpak V. T., 2000. *Kinets velykoyi utopiyi* [The End of the Great Utopia]. Kyiv. (In Ukrainian).

Shpak V. T., 2003. *Ukraina: vid «rosiyskoho komunizmu» – do yevropeyskoyi intehratsiyi* [Ukraine: From «Russian Communism» to European Integration]. Cherkasy. (In Ukrainian).

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026